

ABU HOMID AL-G'AZZOLIY VA IBN AL-ARABIY DINIY-FALSAFIY QARASHLARIDA TASAVVUF TA'LIMOTINING RIVOJLANISHI

РАЗВИТИЕ СУФИЙСКОГО УЧЕНИЯ В РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ АБУ ХАМИДА АЛ-ГАЗАЛИ И ИБН АЛ-АРАБИ

DEVELOPMENT OF SUFI DOKTRINE IN THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF ABU HAMID AL-GHAZALI AND IBN AL-ARABI

Po'latov Sayyodbek Hasanovich¹

¹Po'latov Sayyodbek Hasanovich

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Maqolada Abu Homid al-G'azzoliy va Ibn al-Arabiy diniy-falsafiy, tasavvufiy qarashlari o'z mohiyati bilan diniy irfoniy va axloqiy falsafiy ta'limot ekanligi, Alloh, Olam, Inson to'g'risidagi ontologik masalalar Imom al-G'azzoliy va Ibn al-Arabiy ta'limotidagi bosh muammo, g'oya sifatida qabul qilingani, uning falsafiy mohiyati, ular Allohni va uning yaratishlarini anglashda ratsional tafakkur bilan bir qatorda irratsionalistik tamoillarni ishlab chiqqanligi yoritiladi

Аннотация

В статье рассматривается религиозно-философские и мистические воззрения Абу Хамида аль-Газали и Ибн аль-Араби что по своей сути являются религиозно-мистическими и нравственно-философскими учениями, что онтологические вопросы о Боге, Вселенной и Человеке являются основной проблемой и идеей в учениях имама ал-Газали и Ибн ал-Араби, что они принимали за свою философскую сущность тот факт, что они развивали иррационалистические принципы наряду с рациональным мышлением в понимании Бога и Его творений.

Abstract

In the article, the religious-philosophical and mystical views of Abu Hamid al-Ghazali and Ibn al-Arabi are essentially religious-mystical and moral-philosophical teachings. Ontological questions about God, the Universe and Man are the main problem and idea in the teachings of Imam al-Ghazali and Ibn al-Arabi. took for their philosophical essence the fact that they developed irrationalistic principles along with rational thinking in the understanding of God and His creations.

Kalit so'zlar: So'fiy, g'oya, tasavvuf, falsafa, Alloh, Inson, vahdat ul-vujud, islom, diniy, ratsional.

Ключевые слова: Суфий, идея, масаввуф, философия, Аллах, человек, вахдат ул-вуджуд, ислам, религиозный, рационал.

Key words: Sufi, idea, tasawwuf, philosophy, Allah, man, wahdat ul-wujud, islam, religios, rational.

KIRISH

Yurtimizda “xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan tashqi siyosat” strategik vazifalardan biri sifatida belgilab olindi[1,1-2]. Bu sohada olib borilayotgan islohotlar dunyo miqyosida ham munosib e'tirof etilib, diniy bag'rikenglikning namunali modeli sifatida baholanmoqda.

Tasavvuf ahlining turmush kechirish tarziga zohidlik (asketizm) – tarkidunyochilik, go'shanishinlik xos bo'lgan. Ammo so'fiy ahli namoyondalari bu dunyodan, borliqdan butunlay voz kechgan emaslar, balki Imom al-G'azzoliy hamda Ibn al-Arabiy kabi buyuk mutasavviflar odamlarni Allohni sevishga, adolatli bo'lishga, ruhan halol-pok hayotda faollikka, mehnat qilishga, hurfkrlikka, tenglikka, ilm-fanni, islom dinining mohiyatini targ'ib qilishga da'vat etganlar.

Abu Homid al-G'azzoliy va Ibn al-Arabiy diniy-falsafiy, tasavvufiy qarashlari o'z mohiyati bilan diniy irfoniy va axloqiy falsafiy ta'limotdir. Alloh, Olam, Inson to'g'risidagi ontologik masalalar Imom G'azzoliy va Ibn al-Arabiy ta'limotidagi bosh g'oya sifatida qabul qilingani uning falsafiy mohiyatini belgilaydi. Ular Allohni va uning yaratishlarini anglashda ratsional tafakkur bilan bir qatorda irratsionalistik tamoillarni ishlab chiqdilar va bu ijtimoiy ongga singib bordi.

Al-G'azzoliy islomni yangilovchi sifatida shuni bildiki, islom mavhumlashtirilgan (dogmatik) dinga emas, tiriltirilgan, hayotiylikka muhtoj edi. Inqirozdan chiqish yo'lini izlab, tasavvufga qadimgi tasavvufiy-idealistik falsafa, xristian teosofiyasi, nuriy falsafa, zardushtiylik g'oyalarini moslashtirib, ularni me'yoriy ilohiyot bilan birlashtirib, pirovardida tasavvufning aniq shakllangan monoteistik

tizimini yaratdi. Bu aynan monoteistik soʻfiylik edi. Monoteistik soʻfiylik – “ajralmagan birlik” tajribasidir.

Imom al-Gʻazzoliy tasavvufdan diniy urf-odatlariga beparvolik gʻoyasini chiqarib tashladi. Tushunchalarni zararsizlantirib, tasavvufni eʼtiqodga xizmat qiladigan qildi. Soʻfiylarning “xilvat”ga kirishini tartibga solib, agarda bundan, oilasiga va farzandlariga ziyon yetgudek boʻlsa, u kishi hilvatlanmasin, deb belgiladi. Soʻfiyning xilvatlanishi, tilamchiligi va mehnatdan yuz oʻgirishi nojoiz usul boʻlib, bu hodisalar riyokorlik va qalloblik alomati hisoblanadi deb belgiladi. Uning soʻfiyona gʻoyalari zohidona taʼlimotga asoslangan edi. Yaʼni, u Allohga intilib analhaq boʻlishni emas, Uni holiq bilib Unga banda boʻlishni xohlardi. Gʻazzoliy Alloh nurining jilvasini inkor etib, Alloh bilan teng boʻlishni istamasdi, yaʼni u “huvalhaq” talimotining tarafdori va sunniy tasavvuf namoyandasi edi.

Imom al-Gʻazzoliy Hamodoni, Gʻijdivoniy va keyinchalik Naqshbandiya deb shuhrat qozongan va hozirgi kungacha eʼzozlanib, millionlab soliklariga ega boʻlgan tariqatining maʼnaviy-gʻoyaviy ustozidir.

Gʻazzoliy “Diniy ilmlarning tirilishi” asarida bir tomondan mantiq, amaliyot, shubha va obʼektivlikni oʻz ichiga olgan, bilish uchun zarur boʻlgan aqlni yuqori deb bilsa, ikkinchi tomondan Allohga yaqinlashish yoʻlidagi soʻfiylarning birgalikda, kollektiv ibodat qilish masalalarini, “vajd”, “fano” holatlarini va mukammallikka erishishning darajalari, maqomlarini belgilaydi.

Muhyiddin ibn al-Arabiyning islomiy falsafiy qarashlariga kelsak, hozirgi mavjud adabiyotlarda berilgan fikr-mulohazalarga asoslanib quyidagi xulosalarni keltirish mumkin: Ulugʻ shayx qalbi va gʻoyasining asosini Alloh, Uning nuri, mohiyatini anglash va Unga yetishish uchun intilish, Allohdan boshqa, Undan tashqari hech narsa yoʻq, barcha narsalarning mohiyati Allohdir, degan taʼlimot tashkil qiladi. Faqat shu ilohiy substantsiyaning Olamiy (Koinot) birligi – yagonaligigina haqiqiy voqealikka namoyon etadi. Inson va butun insoniyatning dili (qalbi) ana shu Ulugʻ, yagona mohiyat (Alloh) atrofida birlashishi, birlik, hamfikrlikka zid boʻlgan kayfiyat va aqidaga berilmasligi kerak.

Ulugʻ shayx tasavvufdagi borliqning birligi va yagonaligi – “vahdat ul-vujud” gʻoyasini sistemalashtirdi. Uning asarlarida ilgari surilgan taʼlimotda sharq va gʻarb tasavvufiy anʼanalari mujassamlashtirib ketgan edi, shuning uchun falsafa, islomshunoslik, soʻfizm bilan shugʻullanuvchi ziyoli maʼrifatparvar olimlar zoʻr qiziqish bilan kutib oldi va qabul qildilar. Ibn al-Arabiyl ilmiy uslubini ratsionalizm (aqlga muvofiqlik) hamda sholastikaga nisbatan ilohiy, intuitiv botiniy (vajdiy) bilimni uzviy ravishda bogʻlab talqin etish tashkil etadi. Allohning tadqiqot uslubiyotining asosini Qurʼon, Sunnani allegorik (majoziy) tadqiq etish qamrovli va yaxlitlik (sinkretizm) tashkil qiladi.

Ulugʻ shayx Qurʼoni karimdagi ramzlar va oyatlardan foydalanib tasavvuf kosmogoniyasini yaratishda rahmdillik (arohma), teosofiya (Xudoni ilohiy bilish), olamiy sugʻro Alloh timsoli ekanligini asoslash, manzillar tomon ilohiy yoʻlning holatlari, soʻfiyona avliyolik darajalari, uning qutblari, paygʻambarlik va avliyolik munosabatlari va boshqa masalalar yuzasidan soʻfiyona tasavvurlarni tartibga soldi va toʻldirdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Keyingi yillarda Oʻzbekistonda Imom al-Gʻazzoliy merosini oʻrganish bilan Abul Bozorov, Miraziz Aʼzam, Hindol Madrayimov, Muhammadjon Jakbarov, Abdulla Sher, Sayfiddin Rafʼiddin va boshqa olimlarimiz jiddiy shugʻullandilar. Atoqli Sharqshunos olimlardan Rosiyada O.F.Akimushkin, V.V.Naumkin (U “Ihyoul ulumid din ” asarini ruschaga tarjima qilib, juda teran izoh va sharhlar yozgan), S.N.Grigoryan, A.V.Sagadeev, A.E.Bertelʼs (E.E.Bertelʼs farzandi), Dogʻistonda A.A.Xismatulin, Elshod Nosirov, Arabistonda Abdurahmon Badaviy, Turkiyada Xorun Yahyo, Ozarbayjonda G.M.Kerimov, Eronda Abbos Iqbol, Ahmad Orom va boshqalar Gʻazzoliy asarlarini tarjima va tadqiq qilish bilan shugʻullandilar. Keyingi yillarda Sankt-Peturburgdagi “Ansor” nashriyotida Muhammad Gʻazzoliyning “Nasihat ul-muluk” (“Podshohlarga nasihatlar”) asari Aelita Miniyanova tarjimasida, “Ilmi laduniy” asari Aleksey Xismatulin tarjimasida, “Mishkotul anvor” asari Hindol Madrayimov tarjimasida, “Ihyoul ulumid din ” asarining uchinchi va toʻrtinchi boblari E.Nosirov tarjimasida nashr etildi. Turk olimi Xorun Yahyo Qurʼoni karim ilmiy moʻjizlariga bagʻishlangan 200 dan ziyod kitoblarni yozishda “Ihyoul ulumid din” va “Kimiyo saodat” dan foydalangan.

Ibn al-Arabiyl taʼlimotini baʼzi bir olimlar tahlil qilishda esa shoshma-shosharlikka ham yoʻl qoʻyishdi. Masalan, M.Asin Palasios butunlay boshqa falsafa, madaniyat va anʼana bilan bogʻlab xristian taʼlimotidan kelib chiqqan deydi va “Xristianlashgan islom” deb talqin etadi.

Yildan yilga Ibn al-Arabiy haqidagi adabiyotlar ko'payib bormoqda. Ular ichida ko'proq o'quvchilarning qiziqishlarini tortuvchilari frantsuz tadqiqotchilari – D.Gril, Sh.A.Jilis, M.Xodkevich hamda Yevropa, Amerika tadqiqotchilari – A.Korben, R.Ostin, R.Deladrier, R.Landau, U.Chittika, A.Shimmel, M.N.Genchus- mon, M.Seldlarning ishlari hisoblanadi.

Ibn al-Arabiy ilmiy merosiga bag'ishlangan asarlar va tadqiqotlarni quyidagicha izohlash mumkin: Yurtimizda N.Komilov, R.T.Shodiev, Ibrohim Haqqul, Xamidjon Homidiy, Ja'far Holmo'minov, islom davlatlarida A.Badavi, al-Gurab, At-Taftazani Abul-l-Vaf'a, Ahmad Aniy Ko'nuk, Axmad Bakir Maxmud, Abu Ala Afifi, Ibn al-Ahdal al-Xusayn, Rossiyada N.I. Nasýrov, T. Ibragimov, M.T. Stepanyants, A.D. Knysh, A. Ali Zade, A.V. Smirnov[2] va boshqalar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Fransuz faylasufi Rene Dekartdan 600 yil ilgariyoq, Imom al-G'azzoliy "Shubha (shak) haqiqat sari yo'ldir, kimki shubhalanmasa, u ko'rmaydi, ko'rmagan tushunmaydi, tushunmagan adashganicha qolaveradi", — deb ta'kidlagan[3,189].

Imom al-G'azzoliy Ash'ariy metafizik ta'limotini oxiriga yetkazgan, oxirgi buyuk mutakkallim faylasuf hamdir. Shu bilan birga, mutasavvif islohotchidir. Sababiylik falsafiy kategoriyasi to'g'risida Imom al-G'azzoliy doimo bir nuqtai nazarda bo'lgan: sabab qonuniyatdan, tabiat taraqqiyotidan emas Allohning irodasidan kelib chiqsagina, haqiqiy bo'ladi, deb ta'kidladi.

Ash-Shoziliya, al-Qodiriya, Naqshbandiya va Bektoshia kabi ta'sirli tariqatlar a'zolaridan bo'lgan mualliflar Ibn al-Arabiy shaxsi va g'oyalariga bag'ishlangan asarlar qoldirganlar. Naqshbandiylik tariqatining ko'zga ko'ringan mutasavvif olimlari o'zini g'oyaviy, an'anaviy jihatdan Ibn al-Arabiyga tegishli ekanining belgisi sifatida, o'z ismlariga "al-Akbari", "Aktariy" kabi faxriy nomlarni qo'shib aytib kelishgan[4,122].

Tadqiqotchilarning, "Ibn al-Arabiy besh asrlik tasavvuf an'alarini jamladi, tahlil qildi va sistemalashtirdi"[5,263], degan fikrlariga qo'shilmasdan bo'lmaydi. Ibn al-Arabiy musulmon so'fiylari dunyosining al-Hasan al-Basriy (VIII asr) dan boshlab o'zining zamondoshlarigacha (XII-XIII asr) yashab o'tgan zohidlar va so'fiylarning nima deganlarini, jazaba, hol, maqom, shatahotlarini, yozganlari va o'qitganlarini barchasini bir joyga jamlagan. Uning sistemalashtirish faoliyatining yakuni bo'lib haqiqiy "musulmon ezoterizmi entsiklopediyasi" yaratildi va unga "kalom" ("al-kalom"), "falsafa" ("al-falosifa") va "musulmon an'anaviyligi"ning turli tomonlari kiritildi. Musulmon diniy-irfoniy olami madaniyatida Ulug' shayx asarlarida o'z aksini topa olmagan biror bir yo'nalishni, oqimni topish mushkul. Ayniqsa ("Futuhotil Makkiya") nomli yirik asari ko'p tarmoqli bo'lib, she'riyatni ham, grammatikani ham, matematika va o'sha davrning tabiiy ilmiy qarashlarini ham o'z ichiga qamrab olgan.

Ibn al-Arabiyning quyidagi qarashlari bugungi ijtimoiy diniy-siyosiy muhitni, mohiyatini tushunish va xulosalar chiqarish uchun ham ahamiyatlidir. U e'tiqod erkinligini oqlab chiqdi, uning uchun din shaklining ahamiyati yo'q. Masjidda ham, cherkovda ham, monastirda ham, yahudiy sinagogisida ham, otashparastlar to'planadigan idol qarshisida ham ibodat qilish mumkin, agar sajda qiluvchi Xudoga murojaat qilayotganligiga ishonsa, "Allohg'a ibodat qiluvchi Uni (xudoni) nur ko'rinishida tasavvur qiladi". Faqat qaysidir bitta e'tiqodgagina ergashish kerak emas, chunki shu sababli boshqa narsalarga ishonch yo'qoladi. Hamma joyda nozir va qodir Alloh faqat bitta e'tiqod bilan qanoatlanmaydi. Qur'onda aytilishicha, qayoqqa qarasang ham Allohning jamolini ko'rasan. Har kim o'zi ishonganga ibodat qiladi, uning xudosi uning shaxsiy tabiatida mavjud va Unga ibodat qilayotganda u o'zini o'zi olqishlaydi".

XULOSA

Al-Ash'ariyning davomchisi, kalomning eng yirik vakillaridan biriga aylangan Imom al-G'azzoliy tasavvuf ta'limoti tarixida buriish pallasini boshlab berdi. Az-Zahobiy, as-Suyuti, an-Navaviy, Ibn Asokir kabi yirik islom ulamolari uni V asr (hijriy)da dinni tiklovchisi deb tan olishgan. "Islomni tom ma'noda saqlab qoldi", deb yozadi G'azzoliy haqida Shayx Hamza Yusuf. Zamonaviy dunyoda ham Imom al-G'azzoliy islom ilohiyotining yirik vakillaridan biri deb tan olinadi.

Imom al-G'azzoliy o'z bilimlarini boshqalarga berishdan qizg'onmaydigan, aytilganlari bilan qilgan ishlari mos tushadigan, mol-dunyo, mansab va hokimiyatga intilmaydigan haqiqiy musulmon, faqih, ilohiyotchi, mutasavvif edi. Allohning shu jihatlari hozirgi davrimizda ham tez-tez uchrab turadigan dindan faqat moddiy boylik orttirish maqsadida foydalanayotgan yoki avval-boshdanoq siyosilashgan bo'lib, hokimiyatga intilishni ko'zlab, g'oyaviy-mafkuraviy maqsadlarda

islom dinini, imlo va muqaddas oyatlarni harfma-harf o'rganishni maqsad qilganlar uchun ibrat bo'lsa arziydi.

Maqoladagi yana bir muhim masala Ibn al-Arabiy "vaxdat ul-vujud" g'oyasining panteizm emasligini tadqiq qilish bo'ldi. Holbuki, panteizm bilan vahdat ul-vujudning o'xshash tomonlari bo'lsa-da, aslida bir-biridan batamom o'zgacha tizimlardir. Bu haqda bir qancha sharqshunos olimlar, ya'ni I.F.Ertug'ul, Farid Kam, A.A.Ko'nuq kabilar o'z asarlarida fikr bildirganlar. Ibn al-Arabiyning "vahdat ul-vujud" ta'limoti islomiy vahdoniyat bo'lib, haqiqiy tavhiddan iboratdir.

Shu bilan birga, Abu Homid al-G'azzoliy va Ibn al-Arabiy ham islom ilmining eng ma'qul shaklini tasavvuf deb bilib, unga islom falsafasining negizi deb qaraydilar.

Ishning xulosasida yana bir bor ta'kidlash lozimki, yuqoridagi ikki buyuk allomaning boy merosi ko'p sonli muxlislariga asrlar davomida falsafiy, falsafiy-diniy, okkultizm bilimlarini olishi uchun manbaga aylandi. Ularning tasavvufiy qarashlari ijtimoiy, ma'naviy-mafkuraviy xususiyati bilan diniy va etnik bag'rikenglikni ifodalaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // "Xalq yso'zi", 2017 yil 20 sentyabr. (Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the 72nd session of the United Nations General Assembly // "Khalk sozi", September 20, 2017).
2. Ibrohim Haqqul. Shayxi Akbar. "Tafakkur" jurnali. №1, 2000; Ja'far Holmo'minov. Rumi va Ibn al-Arabiy qarashlarida dinlar va mazhablararo munosabatlar. Ilmiy ma'rifiy jurnal "Sino" 2009 yil, Tehron; Po'latov H., Po'latov S. "Ikki buyuk alloma". Farg'ona, 2017; Kaklik N. Muhyiddin Arabiyning asarlari va manbalari. Istanbul, 1974; At-Taftazani Abul-I-Vaf'a. At-Tarika al-akbariya. Al-Kitob, at-tizkari: Muxyi ad-din Ibn-Arabi. (Ibrahim Haqqul. Sheikh Akbar. Tafkkur magazine. #1, 2000; Jafar Holmo'minov. Religions and sectarian relations in the views of Rumi and Ibn al-Arabi. Scientific and educational journal "Sino" 2009, Tehran; Polatov H., Polatov S. "Two great scholars". Fergana, 2017; Kaklik N. Muhyiddin Arabi's works and sources. Istanbul, 1974; At-Taftazani Abul-I-Waf'a. At-Tariqa al-Akbariya. Al-Kitab, at-tizkari: Muhyi ad-din Ibn-Arabi.
3. Po'latov H., Mamatov M. Tasavvuf tarixidan lavhalar. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011, 189-b. (Polatov H., Mamatov M. Scenes from the history of Sufism. - Tashkent: Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after A. Navoi, 2011, p. 189).
4. Кнѣш A.D. Uchenie ibn Arabi v pozdney musul'manskoy traditsii. – Moskva, 1986. S. 122. (Knsh A.D. Uchenie ibn Arabi and later Muslim tradition. - Moscow, 1986. S. 122).
5. Schimmel A. Mystical Dimen- sions of Islam. North Carolina, 1975. – R. 263.